

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	21.09.2019
Received / Makale Geliş	19.07.2019	Published / Yayınlanma	24.09.2019

HOŞGÖRÜ PEYGAMBERİNİN HOŞ GÖRMEDİĞİ HUSUSLAR VE TAHAMMÜL SINIRI

THE TOLERANCE OF PROPHET MUHAMMED AND HIS TOLERANS LIMITS

Dr. Öğr. Üyesi Vesile ŞEMŞEK

Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Kastamonu / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-9800-4557

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1383>

Reference: Şemşek, V. (2019), Hoşgörü Peygamberinin Hoş Görmediği Hususlar ve Tahammül Sınırı, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(42): 2608-2617.

ÖZET

İslam Peygamberinin Allah katından getirdiği ilahi mesajlar içerisinde ahlaki prensipler önemli yer tutmaktadır. Bu ahlaki ilkeler arasında da hoşgörünün ayrıca bir yeri vardır. Nitekim bu dine "İslam" adının verilmesi, diğer anlamlarının yanı sıra bu dinin sulh, barış ve uzlaşma gibi anlamlara geldiğinin bir göstergesidir. Bir kültür kavramı olan "hoşgörü", Arapça "semaha" kökünden gelen müsamaha, affetmek ve bağışlamak anlamına gelir. Türkçemizdeki karşılığı hoşgörü olan bu kelime, batı dillerinde ise tolerans olarak kullanılır. Hoşgörü, "müsamaha" olarak da ifade edilmektedir. Müsamaha, bir terim olarak, olgun ve iyi niyet sahibi kimselerin çevresinde bulunan herkese ayırım yapmadan uyguladıkları anlayışlı ve yumuşak davranıştır. Bunun ancak üstün bir ahlaka sahip kimselere ait yüce bir fazilet olduğu bir gerçektir. Hoşgörülü davranışın aşırısı olduğu gibi, yokluğu da zararlı sonuçlar doğurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Hoşgörü, İslam, Sünnet, Kuran, Ayet, İslam.

ABSTRACT

The ethical principles in the divine message of Islam brought by the Prophet from Allah occupies an important place. Tolerance between this also has a lot of ethical principles. Indeed, this religion 'Islam' Giving the name, as well as other meanings of this religion of peace, refer to it as an indication that peace and reconciliation. A cultural concept that 'tolerance', Arabic for "semaha" comes from the root tolerate means to forgive and to forgiveness. This word, which corresponds to our Turkish tolerance, tolerance is used as in western languages. Tolerance, as a term, is the insightful and gentle behavior of mature and well-meaning people without discriminating against everyone in their environment. . It is a fact that this is a supreme virtue that belongs to those with a superior morality. Excessive or absent tolerant behavior has harmful consequences.

Keywords: Prophet, Tolerance, Islam, Sunnah, The Kuran, Ayat, İslam.

1. GİRİŞ

İslâm kelimesinin çeşitli anlamları arasında sulh, barış ve uzlaşma gibi anlamları da bulmak mümkündür. Bir kültür kavramı olan "hoşgörü", Arapça "semaha" kökünden gelen müsamaha, affetmek ve bağışlamak anlamına gelir. Türkçemizdeki karşılığı hoşgörü olan bu kelime, batı dillerinde ise tolerans olarak kullanılır. Hoşgörü, "müsamaha" olarak da ifade edilmektedir. Müsamaha, bir terim olarak, olgun ve iyi niyet sahibi kimselerin çevresinde bulunan herkese ayırım yapmadan uyguladıkları anlayışlı ve yumuşak davranıştır. Bu husus, ancak üstün bir ahlaka sahip kimselere ait bir fazilet örneğidir.

Hoşgörü, sevgi, şefkat, barış, merhamet örneği, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in hoşgörü ve insan sevgisi akla gelen ilk hususlardandır. Tarih boyu, kalplere dokunarak insanların hidayete ermesine ve onları doğru yola yönelmesine vesile olmuştur. Hz. Peygamber'in sünnetinin, hayatının her tamamını

kuşattığını hatırlayarak O'nu en güzel şekilde örnek alabilmek için her yönüyle daha yakından tanımaya ihtiyaç duyulmaktadır. İslam Peygamberinin hoşgörüsü ile birlikte, hoş görmediği hususlara da dikkat etmek O'nu her yönüyle örnek almayı gerektirmektedir.

2. PEYGAMBERİN HOŞ GÖRDÜĞÜ HUSUSLARA GENEL BİR BAKIŞ

Hz. Peygamber'in sevgi anlayışı merkezinde hoşgörü ve insan sevgisi vardı. O'nun kalbi şefkat, merhamet ve insan sevgisi ile dolu idi. Nitekim Allah, Kur'an-ı Kerim'de onun hakkında şöyle buyuruyor: *"Ey Muhammed! Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.* (Enbiya, 21/7); *"Eğer sen kaba, katı yürekli olsaydın şüphesiz etrafından dağılıp gitmişlerdi."* (Ali-İmran, 3/159).

Hz. Peygamber'in getirdiği dine "İslâm" isminin verilmesi, diğer anlamların yanı sıra bu dinin müsamaha ve hoşgörü dini olduğunu göstermektedir. O, kendisine verilen şefkat ve sevgiyle Cahiliye Dönemi'ni Asr-ı Saadet Dönemi'ne çevirmişti. O, ümmeti için yaşamıştı. Daha doğmamış ümmeti için sabahlara kadar gözyaşı dökmüştü, af ve mağfiret dilemişti.

Hz. Peygamber'in hoş gördüğü hususları hem toplumsal, hem bireysel boyutta ele alınarak değerlendirilebilir. Toplumsal boyutta sıralayacak olursak; öncelikli olarak, davasına bağlılığı, insan ayırımı yapmaması, kararlı tutumu, sosyal adaletli ve şefkatli oluşu, aile bireyleriyle ve çevreyle olan iletişimi, eğitimciliği; ayrıca, Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretimde kullandığı; anlatım, soru cevap, örnek olay, tartışma, yaşayarak öğrenme ve öğretme yöntemleri dikkat çekicidir. Bir diğer taraftan sosyal yapıyı düzenlemede de; siyasi, ekonomik ve sosyal adaleti sağlama konusunda Hz. Muhammed'in başarılı bir politika izlediği görülmektedir. Birçok Batılı ve Rus oryantalistler, O'nun kişilik özelliklerini anlatırken bu konudaki başarısını kabul etmektedirler.

2.1. Toplumsal Boyut Değerlendirilmesi

2.1.1. İnananlara Karşı

Hz. Peygamber, tüm insanlara hüsnü muamele etmek gerektiğini ifade etmiş ve kendisi de bizzat uygulamalarıyla örnek olmuştur. Bu hususta onun temel dayanağı Kur'an-ı Kerim olmuştur. Kur'an-ı Kerim'deki konuyla ilgili ayetlerden bir kaçına göz atalım: *"Mümin kullarıma söyle, (daima) güzel sözler söylesinler."* (İsra,17/53), *"Allah'tan başkasını (Tanrı edinerek) çağıranlara sövmeyin. Zira onlar da haddi aşarak Allah'a söverler."* (Enam, 6/108), *"O takva sahipleri ki, bollukta da, darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever."* (Ali-İmran 3/134), *"...İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."* (Maide, 5/2), *"Müminler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz."* (Hucurat, 49/10), *"Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olan vardır. O halde onlarından sakının! Ne var ki, affeder, kusurlarını örterseniz, şüphe yok ki, Allah, çok bağışlayandır, merhamet edendir."* (Tegabun, 64/ 14).

Hz. Peygamber ise, *"Birbirinize sırt çevirmeyin. Birbirinizle çekişmeyin. Kardeş olun ey Allah'ın kulları!"* (Gazali, 2007: 407) ve *"Sizden biriniz kendi nefsi için istediğini din kardeşi için istemedikçe gerçek mümin olamaz."* (İbn-i Hacer, Fethu'l Bari, 1, 112) emirleriyle topluma güven, sevgi ve kardeşlik tohumlarını atmıştır. İnsanların sınıflandırılmasına karşı çıkan Rasûlullah, toplumda insanları cinslerine, renklerine, dillerine ve zengin-fakirliklerine göre ayırmamış, herkesi eşit davranmıştır.

2.1.2. Aile Bireylerine Karşı

Hanımlara karşı iyi davranmak, çocuklara sevgi ve şefkatle yaklaşmak ve anne-babanın hukukuna riayet etmekle sağlanır. Bu konularda Hz. Peygamber model ve örnek şahsiyettir. Onun eşlerine nasıl merhametle, iyilikle, sabırla, sevgiyle yaklaştığı bilinen bir husustur. Çocukları ve torunlarına karşı bir merhamet abidesi olan Hz. Peygamber sürekli olarak onlarla ilgilenmiş, sevgiyle ve yumuşaklıkla davranmıştır. Torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'in kendisi namazda bulunduğu sırada kendi omuzlarına binmesine rıza göstermiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

2.1.3. Diğer İnanç Gruplarına Karşı

İlahi dinlerin ibadet yerleri kutsal olma özelliğine sahiptir. Müslümanların camileri nasıl korunuyorsa, diğer inanç sahipleri de ibadet yerleri de öylece koruma altındadır. Nitekim bu hususta Kur'an-ı Kerim'de

şöyle buyurulmaktadır: “Eğer Allah, bir kısım insanları diğer bir kısmı ile defetmeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi...” (Hac, 22/40). Nasıl bir Müslüman'ın camiye gidip inancının gereğini yerine getirme hakkı varsa, bir Hıristiyan'ın kiliseye, bir Yahudi'nin de havra veya sinagoga gidip ibadetini yerine getirme hakkı mevcuttur. Hz. Peygamberin, Medine toplumu içinde bir süre birlikte yaşadığı Yahudiler'in ibadetlerini kısıtlama gibi bir uygulamaya gitmediği, aynı şekilde Necranlı Hristiyanların inançlarını yerine getirmelerine izin verdiği de bilinmektedir. Hz. Peygamber hicretten sonra, Medine şehrinin önemli unsurlarından olan ve kendisinin Medine'ye gelişinden pek memnun olmadıkları anlaşılın Yahudiler'e karşı olumlu ve ılımlı davranmış, onlarla anlaşma arzusu içinde olduğunu hissettirmiştir. Nitekim onları, aralarında ortak olan bir kelimeye davet etmiş, namazlarında onların kiblesi olan Beytü'l-Makdis'e yönelmiş; Müslümanların, Yahudiler tarafından kesilen hayvanları yemelerine ve iffetli kadınlarıyla evlenmelerine izin vermiştir. Yahudiler'i İslâm dinine ısındırmak için önünden geçen Yahudi cenazesine saygı gösterip, ayağa kalkmış ve bunu Ashâbına tavsiye etmiştir. Yine Hz. Peygamber, müşriklerin girmesini yasakladığı mescide, Ehl-i Kitap olan Yahudiler'in girmesine izin vermiştir. Hz. Peygamberin Yahudiler'e karşı izlediği olumlu tavırlar sonucu az sayıda da olsa bazı Yahudiler'in Müslüman olduğunu bilmekteyiz. Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Sa'ye, Esîd b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd, Muhayrik, Meymûn b. Yâmin gibi Yahudiler İslâm'ı kabul etmişlerdir. Yahudiler bu anayasa ile Hz. Peygamber'i devlet başkanı olarak kabul etmişlerdi. Ayrıca Medine'ye karşı oluşacak bir dış tehdit ve saldırı karşısında Müslümanlarla birlikte şehri ortaklaşa savunacaklardı. Medine anayasası tarafların din ve inanç hürriyetini, can ve mal emniyetini sağlıyordu. Ancak Yahudiler tüm bu olumlu ve ılımlı yaklaşımlara rağmen antlaşmalara sadık kalmayarak müşriklerle işbirliği yapmışlar ve Müslümanları arkadan vurmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlarla savaşmak ve Medine dışına çıkartmak zorunda kalmıştır.

2.1.4. Zımmilere Karşı

Hz. Peygamber, İslâm devletiyle anlaşmalı tebaanın (zimmî) hakları konusunda son derece titiz davranmıştır. Bu hususta Hz. Peygamber: “Kim bir zimmîyi incitirse, beni incitmiş olur. Beni inciten kimse de Allah'ı öfkelenendirir.” buyurmuştur. Yine Ebû Davud'dan nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilmektedir: “Kıyamet günü, ben anlaşma yaptığımız zimmilerden birine zulmeden, haklarına tecavüz eden, ona gücünden fazla sorumluluk yükleyen veya istemediği halde ona zorla bir iş yaptıran kimseyi kabul etmeyeceğim.” Başta Peygamber ve Raşit Halifeler Gayri Müslim vatandaşların haklarının ve imtiyazlarının koruyucusu olmuşlardır. Bu husus İslam Medeniyeti tarihinde de önemli bir yer almaktadır.

2.1.5. Genel Ahlaki Konular

Peygamberlerin Allah katından getirdikleri ilahi mesajlar içerisinde ahlâkî prensipler önemli bir yer tutmaktadır (Atçeken, 2006:16). Bu ahlâkî ilkeler arasında da hoşgörünün ayrı bir yeri vardır. Allah'ın emrine saygı ve yaratıklara merhamet, yaratılanı yaratandan ötürü hoş görmek İslâm'ın esaslarından birisidir. Hz. Peygamber tüm münasebetlerinde akılcı ve ölçülü olmayı, düşmanlık yerine dostluk ve sevgi bağlarının kurulmasını, öfke, hiddet, intikam veya öç yerine hilmi (huy, tabiat yumuşaklığı), kötülük yerine ihsanı ön plana çıkarmıştır. Tüm dinlerin temelinde iyiliğin bulunduğunu tespit ederek geçmiş peygamberlere ve bunların kutsal kitaplarına saygı göstermiştir. Bir gün Rasûlullah, Ashabıyla mescitte otururken oraya bir bedevî geldi ve kalkıp mescidin bir köşesine abdest bozdu. Ashab-ı Kiram öfkeyle bağrışarak adamı engellemek istediler. Fakat Rasûlullah, derhal ashabına müdahale ederek: “Bırakın adamı, görsün işini!” buyurdu ve oraya bir kova su getirilip dökülmesini emretti. Sonra bedevîyi çağırıp burasının mescit olduğunu, pisletmenin, kirletmenin doğru olmayacağını anlattı. Mescitlerde Allah'ın zikredildiğini, namaz kılındığını, Kur'ân okunduğunu güzel bir lisanla ve tatlılıkla ifade edip adamı ikna etti.

2.2. Bireysel Boyut Değerlendirilmesi

İslam Dini, muhataplarına öncelikli olarak kendi iç dünyalarına yönelik inanç ve ahlak gelişimlerine önem vererek daha sonra diğer insanlara irşat faaliyetlerini gerekli kılar. Nitekim bu hususun, Peygamber tarafından ilk Müslümanlara uygulanan manevi eğitimin onlara derin bir şekilde yansıtıldığı görülmektedir. Peygamberin hoşgörüsü bireysel boyutta ele alındığında bu husus, özellikle vurgulanmaktadır.

2.2.1. Nefis Muhasebesi Yapmak

Ayet-i Kerime’de buyurulduğu gibi “*Kendinizi beğenip temize çıkarmayın.*” (Necm, 53/32).

2.2.2. İnsanların Kusurlarını Örtmek

Hiz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurur: “Kim bu dünyada bir kulun ayıbını örterse Allah da onun ayıbını kıyamette örter.” (Müslim, Birr,12; Ahmed bin Hanbel, Müsned, VI, 145)

2.2.3. Öfkeyi Yenmek

Kuran-ı Kerim’de şöyle buyuruluyor: “*O takva sahipleridir ki, öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah güzel davranışta bulunanları affeder.*” (Ali-İmran, 3/134). Ve bir hadis-i şerifte şu ifadeler yer alır: “*Güçlü, kimse güreşte rakibini yenen değildir. Asıl güçlü öfke anında kendine sahip olandır.*” (Buhari, Edep, 76; Müslim, Birr, 107-108).

2.2.4. Affedici Olmak

Kuran-ı Kerim’de buyurulduğu üzere; “*(Ey Nebi!) Af yolunu tut, iyiliği emret, cahillere aldırış etme.*” (Araf, 7/199).

2.2.5. Beddua Edici Olmamak

Hiz. Peygamber şöyle buyuruyor: “*Ben lanet edici olarak gönderilmedim. Rahmet olarak gönderildim.*” (Müslim, Birr, 87),

2.2.6. Sû-i zan Etmemek

Kuran-ı Kerim’de buyurulduğu üzere; “*Ey iman edenler! Zandan çok sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır.*” (Hucurat, 49/12)

2.2.7. Kibir ve Gururdan Sakınmak

Kuran-ı Kerim’de buyurulduğu üzere; “*İnsanlara yanağını bükme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü Allah kendini beğenip övünen kimseyi sevmez.*” (Lokman, 31/18). Hiz. Peygamber de bu konuda şöyle buyuruyor: “*Müslüman kardeşini hor görmesi kişiye kötülük olarak yeter.*” (Müslim, Birr, 32).

2.2.8. İnsanlarla Alay Etmemek

Kuran-ı Kerim’de buyurulduğu üzere; “*Ey iman edenler! Sizden bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin. Belki kendilerinden daha iyidirler.*” (Hucurat,49/11).

2.2.9. Sabırlı Olmak

Kur’ân-ı Kerim’de yetmişden fazla ayette sabırdan bahsedilir. “*Sabredin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.*” (Enfal, 8/46).

Hiz. Peygamber de: “*Hiç kimseye sabırdan daha geniş ve daha hayırlı bir bağışta bulunulmamıştır.*” (Buhari, Zekat, 50) buyurmuştur.

2.2.10. Din Seçiminde Zorlamama

İslâmiyet’te din ve inanç seçimi konusunda zorlama yoktur. Birisinin inancını değiştirmek zorla değil, ancak onu ikna yoluyla ve kişinin kendi rızasıyla mümkündür. İnanç hürriyeti, insanın en başta gelen haklarından birisidir. Din insanlara korku ve zulümle iletilseydi, inancın hiçbir anlamı kalmazdı. İnsanların hayatlarını yönlendirmeleri hür iradeleriyle kendilerine bırakılmıştır. Yaptıkları işlerden Allah’a hesap verecekleri için insanlara seçme hürriyeti verilmiştir. Aksi takdirde bu hususta insanlara zorlama yapılsaydı adaletsizlik yapılmış olurdu. Dinde zorlama olmadığıyla ilgili olarak Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklık ve eğrilikten ayırt edilmiştir. O halde kim tağutu inkar edip Allah’a inanırsa, sağlam kulpa yapışmıştır ki hiçbir zaman kopmaz. Allah işitir ve bilir.*” (Bakara, 2/256). Konuyla ilgili bir diğer âyet ise şu şekildedir: “*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorluyor musun?*” (Yunus, 10/99).

3. HZ. MUHAMMED'İN HOŞ GÖRMEDİĞİ HUSUSLAR

İslam, her ne kadar barış ve sevgi dini olsa da, dinimizin ve bu dinin peygamberinin hoş görmediği, tasvip etmediği hususlar da vardır. Bu hususları iki ana başlık altında toplayabiliriz. İlki, İman ve Amel ile ilgili olan hususlar; din ve inanç konusunda tahrip edici ve küfre düşüren konular; diğeri ise, sosyal ve ahlaki konular ile ilgili olan hususlar; her iki başlığı sırasıyla inceleyelim.

3.1. Toplumsal Boyutta Değerlendirilme

3.1.1. İman ve Amel İle İlgili Olan Hususlar

Allah Resulü iman konusunda adeta pazarlık eden ve imanını dünyevi menfaatlere göre belirleyen kişilere karşı tutumu hoş olmadığı gibi hatta onlara çok kızgın bir tavır sergilerdi. Örneğin; Temimoğulları'ndan bir heyete: *“Ey Temim oğulları! Müjdeyi alın”* hitabına karşılık: *“Bizi müjdelediysen bize mal mülk ver.”* demeleri çok kızdı. Yine Allah Resulü peygamberlik iddiasında bulunan Müseyleme'nin gönderdiği mektubu okuduktan sonra onun elçiliğini yapan iki adama hitaben, *“Siz, Müseyleme'nin peygamberliği konusunda ne diyorsunuz?”* diye sorduğunda onların *“O'nun dediklerine aynen katılıyoruz.”* cevabına çok kızarak şöyle demişti: *“Allah'a yemin olsun ki, eğer elçilerin öldürülmesi gibi bir teamül olmasaydı sizlerin boynunu vurdururdum.”* (Müslim, İman, 3/64; Taberi, 3/ 189). Peygamber, verilen hükme razı olmayan ve itaat konusunda gevşeklik gösterenlere de kızmaktadır. Bunun nedeni, nefsanî değil elbette, Peygamberlik makamı gereği Allah içindir. Mesela, bir ganimet taksimi sırasında bir adamın gelerek; *“Bu Allah'ın rızası gözetilerek yapılmış bir taksimat değil.”* (Ebu Davud, Cihad, 155; Haraç, 24/ 3015) demesine üzölmüş ve kızmıştır. Çünkü böyle bir konuda Peygamberin adil davranmadığını düşünmek itikadi sorunları olan birinin yapabileceği bir şeydir.

3.1.2. İbadet

İbadette aşırılık da Peygamberin hoş görmediği hususlardan biridir; Enes bin Malik'ten anlatılan rivayete göre, üç kişilik sahabe grubunun günlük yaşam içinde aşırı tutumları konusunda onları ciddi bir şekilde uyararak: *“Sizi uyarıyorum! Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkmanız ve O'nu en iyi bileninizim. Fakat ben bazen oruç tutuyorum, bazen tutmuyorum. Gece hem namaz kıyıyor, hem de uyuyorum. Kadınlarla da evleniyorum. Benim sünnetimden yüz çeviren kimse benden değildir.”* (Buhari, İman, 34; Nesai, Siyam, 3/120; Ebu Davut, Salat,1/391)

3.1.3. İslam'ın Yayılmasına Engeller

Peygamberin İslâm'a davet konusunda dinin tebliğini engelleyenlere karşı da tepkisi sert olmuştur. Yine, İslâm devletine açıktan düşmanlık yapanlara mâni olmuş, dine karşı düşmanlıklarını şiirleriyle açıktan söyleyen ve müşrikleri Müslümanlara karşı kıskırtanlara hoşgörölü olmamıştır. Yani düşmanlıkta ve muhabbetinde hoşgörölünün sınırlarını net bir şekilde ayırmıştır. Ayrıca, Hoşgörölü Peygamberi, genel anlamda, şirke, küfre, harama, ibadette aşırı gitmeyi vs. konuları da tasvip etmemiş ve hoş görmemiştir.

3.1.4. Savaştan Kaçanlar

Tebük Seferi'nde herhangi bir mazeretleri bulunmadığı ve münafıklardan da olmadıkları hâlde harbe katılmayanlar üç sahabeye karşı Hz. Peygamberin tutum ve davranışı çok sert oldu. Allah Resulü'nün bu tutum ve davranışı, onlar hakkında ayet nazil olana kadar devam etti. Allah Resulü'nün tavrı ile bütün gazvelere katıldıkları hâlde, sâdece bir gazveden geri kaldıkları için ağır bir cezaya duçar oldular. Bu hâdise, mazeretsiz bir şekilde emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerin ve Allah yolundaki tevhit mücadelesinin dışında kalanlara ne büyük bir ikazdır. Ayette buyurulduğu üzere; *“...Onlardan yüz çevirin, çünkü onlar necistirler...”* (Tevbe, 95). Ancak bu kimseler, Allah Resulü -sallâllâhu aleyhi ve sellem- henüz Tebük'ten dönmeden evvel hatalarını anlayarak son derece nadim oldular. Öyle ki, yaptıkları yanlış hareketin bir cezası olarak kendilerini câminin direklerine bağladılar ve Allâh Rasûlü -sallâllâhu aleyhi ve sellem- çözmedikçe, bu şekilde bağlı kalacaklarına yemin ettiler. Rasûlullâh -sallâllâhu aleyhi ve sellem- seferden dönüp de onların durumlarını öğrenince: *“Ben de haklarında emir alıncaya kadar onları çözmeyeceğime yemin ederim.”* buyurdu (Buhârî, Meğâzî 79, Vesâya 16, Cihat 103; Müslim, Tevbe 53, Misafirin 74). Bunun üzerine şu ayet-i kerime nâzil oldu: *“Diğerleri ise*

günahlarını itiraf ettiler; Salih bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırmışlardı. (Tövbe ederlerse) umulur ki Allah, onların tövbelerini kabul eder. Allah Gafur (ve) Rahim'dir." (Tövbe, 102).

Bu ayet-i kerimenin nüzulünden sonra Rasûlullâh -sallâllâhu aleyhi ve sellem-, pişmanlıklarından kendilerini direklerle bağlayan bu sahabeleri çözdü.

3.1.5. Müslümanların Birliği

Cemaatteki dağınıklığı konusunda Cabir bin Semure'den rivayete göre, Peygamber mescide girdi cemaat ayrı ayrı halkalar halinde oturuyordu. Bunun üzerine, Allah Resulü: "*Sizi niçin böyle dağınık halde görüyorum daha yakın oturun.*" der (Ebu Davut, Sünen, 201). Mescidi kirletme konusunda Enes bin Malik'den rivayet edildiğine göre, Peygamber mescidin kible duvarında bir tükürük gördü. Öylesine öfkeleni ki yüzü kıpkırmızı oldu. Bunun üzerine Ensar'dan bir kadın kalkıp tükürüğü kazıyarak temizledi ve yerine güzel koku sürdü. Allah Resulü ise "*bu ne güzel oldu!*" diye buyurdu (Müslim, Birr, 151).

3.1.6. Sosyal Adaletsizlik

İslam Peygamberi genel olarak sosyal adaletsizliğe karşı da çok duyarlı idi; zulme, fitneye, israfa, yalana, su-i zana, cezada adaletsizliğe, öfkeye, dedikoduya, iftiraya, kin tutanlara, hile yapanlara, hırsızlığa, tahribata, din düşmanlığına, savaştan kaçanlara kısacası, ahlaki zafiyetlere ve genel olarak kötülüğe karşı tahammül göstermemiştir. Bütün bunlar, Peygamberin, insana karşı hoşgörü anlayışı ve tutumu ile karıştırılmamalıdır. Aksi halde, böyle bir yaklaşım tarzı küfre ve zulme boyun eğmek ve bunları hoş görmek anlamına gelebilir. Hoşgörünün ölçüsünü iyi ayarlamak ve yanlış mülahazalardan arındırmak gerekmektedir. Bunun için de hayatın her alanında Müslümanlara örnek olan Peygamberin bu konudaki tutum ve davranışlarını iyi takip etmek gerekmektedir.

3.1.7. Peygambere Atfedilen Yalan Sözler

Peygamberin kızdığı ve tahammül etmediği en önemli hususlardan biri de kendisi söylemediği halde O'na atfedilen dine yalan bilgi aktarımı ve bunu yapanların şiddetle cezalandırılacağını vurgulamaktadır. Örneğin; "*Kim benim adıma yalan söz söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.*" (Buhari, İlim, 38)

Kaynaklarda geçen örneklerde bunlar açıkça görülmektedir. Allah, Kur'an-ı Kerim'de konu ile ilgili şöyle buyurmaktadır: "*İnsanın Allah'a karşı işlediği zulüm, şirk ve küfürdür. İman edip de imanlarına zulüm karıştırmayanlar var ya, işte onlar korkudan emin olmak için onların hakkıdır ve doğru yolu bulanlar da onlardır.*" (Enam, 6/82). Bazı müfessirlere göre, yukarıda geçen ayet inince, bu ayetin ifade ettiği, imana zulüm karıştırmama meselesi Ashaba ağır geldi ve "*Hangimiz nefislerine zulüm etmez?*" dediler. Bunun üzerine Allah: "*Şüphesiz, şirk büyük zulümdür.*" buyurdu. Böylece, söz konusu olan zulüm kelimesinden şirk kastedildiği anlaşılmıştır (İbn Kesir, 1969:153).

3.1.8. Asabiyet

Hız. Peygamber, kavmiyetçilik ve asabiyeti yasaklamış, bu hususta müsamahalı olmamıştır; bütün bu tavır ve davranışın bir peygamber ölçüsü olduğu o çeşit şahıslara sevgi göstermek anlamına gelmez.

3.1.9. Haddi Aşma ve İsrâf

Yine bir diğer hoş görmediği hususlardan biri de israf'tır. Zira israf haddi aşmaktır. Mal veya imkânları meşru olmayan amaçlar için saçıp savurmaktır. Kur'an'da israf ile ilgili "*Ey Ademoğulları! Allah'a kulluk olsun diye, yaptığınız her işte, kendinize çeki düzen veriniz, yiyiniz içiniz, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*" (Araf, 7/ 31) birçok ayeti vardır. Peygamberin de bu konuda, "*Söz ve davranışlarında haddi aşanlar helak olmuştur.*" (Müslim, İlim, 4) sözleri vardır. Yine, Hz. Muhammed'in israf edenlere karşı tutumunu Abdullah b. Amr şöyle anlatıyor; "*Peygamberimiz bir gün, Sa'd'ın abdest alırken suyu ihtiyacından fazla harcadığını gördü: Sa'd bu nedir? diye sordu. Sa'd: abdest de israf olur mu ey Allah'ın Rasül'ü? Peygamberimiz: Sa'd'ın şaşkın bakışlı sorusuna Peygamberimiz: Evet, akar bir nehir kenarında da abdest alsan yine israf etme diye karşılık verdi.*" (Müslim, Birr, 106). Bu durum Peygamber'in konuya karşı ne kadar hassas tutum sergilediğini göstermektedir. Kötülüklerle engel olma, açıktan haram işlenmesi, israf etme, vb. noktalarda müsamahalı olmamıştır.

3.1.10. Kıyafet Konusu

Hız. Peygamber hayatında giyim-kuşam önemli bir yere sahiptir. O, giyimine özen göstererek kırı iyi göstermesi için beyaz elbiseyi tercih ederdi. Pamuktan yapılmış elbiseyi giymekten hoşlanırdı. Kolları bileğine kadar kısa hırka giymeyi severdi. Elçileri karşılarken en güzel elbiselerini giyerdi. İnsanların imkânı elverdiği ölçüde güzel giyinmesini tavsiye ederdi. Bunu da Allah'ın verdiği nimetin kulun üstünde görülmesi olarak değerlendirirdi. Kıyafet açısından erkeğin kadına, kadının erkeğe benzemesini ve elbisenin kibir ve gurur vesilesi yapılmasını hoş karşılamazdı. Nitekim Hadis kitaplarında Hız. Peygamber'in giyim kuşam konusundaki söz ve davranışlarına dair rivayetlerin bulunduğu özel bölümler (Kitabu'l-Libas) yer almaktadır.

Yine Peygamberin hoşlanmadığı diğer bir husus erkeğin kadın kıyafetine özenmesidir. Hız. Ali'nin rivayet ettiği üzere; *"Allah Resulü bana hediye olarak saf ipekten dokunmuş çizgili bir elbise göndermişti. Ben de elbiseyi giyip yanına vardım. İpek elbiseyi üzerimde görünce yüzünden öfkelenildiğini anladım. Sonra: "ben bu elbiseyi sana giyesin diye göndermedim" buyurdu ve o elbiseyi hanımına vermeme emretti. Bunun üzerine ben de onu akrabalarımından bir hanıma verdim* (Buhari, Libas, 29; Davud, Libas, 13) ifadeleri geçer.

3.1.11. Saç Sakal Konusu

Hız. Peygamber İslam dininin en güzel şekilde yaşayan örneği olarak bilinmektedir. O, saç sakal bakımına özen göstermiş ve bunu da tavsiye etmiştir. Saç sakal dağınık olanları hoş karşılamamıştır. Saçı sakalı dağınık bir adam Hız. Peygamber'in meclisine geldi. Bu durumu hoş karşılamayan Hız. Peygamber; *"Bunun yağı yok mu ki onunla saçını sakalı düzeltsin. Kimin saçı varsa ona iyi baksın."* (İraki, Tahricü'l ahadis'il- İhya1/42) buyurarak dağınıklığı hoş görmediğini beyan etmiştir.

3.2. Bireysel Boyutta Değerlendirme

3.2.1. Güven Sarsma

Peygamberin: *"Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin oldukları kimsedir."* (Buhari, İman, 4-5, Rikak, 26) sözünden de Müslümanın güvenilir biri olması gerektiği veya daha açık bir ifade ile güvenildiğimiz kadar Müslüman olduğumuzu anlamak mümkündür. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde hayatını İslam ve Peygambere düşmanlıkla geçiren Ebu Cehil (Cehaletin ve kabalığın babası anlamına gelmektedir) için Hız. Peygamber *"Bu ümmetin firavunu"* ifadesini beyan etmiştir. Ancak Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan Ebu Cehil'in oğlu İkrım'e İslam'a büyük hizmetlerde bulunmuştur. Durum böyle iken İkrım'e'nin rencide olmaması için onun yanında babası aleyhinde konuşulmasına müsaade etmemiştir.

3.2.2. Kin ve Haset Konusu

İslam Peygamberi, kin ve haset ile ilgili şöyle dua ve niyazda bulunmuştur: *"Ey Rabbim! Kalbime hidayet eyle, dilimi doğru kıl, göğsümdeki kin ve haset duygusunu gider."* (Müslim, İman, 64-65; Ebu Davud, Cihad, 3; Tirmizi, Kıyamet, 53, İman, 13). Ayrıca, kin ve hasedin insan hayatını nasıl tahrip ettiğini şu çarpıcı üslubuyla beyan etmiştir: *"Size geçmiş milletlerin haset ve kin hastalığı sirayet etti. Bunlar kazıyıcıdırlar. Bilesiniz; kazıyıcı derken saçları kazırlar demiyorum. Dini kazıyıcıdırlar. Nefsime kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş sayılmazsınız. Birbirinize sevmeye yardımcı olacak şeyi haber vereyim mi; Aranızda selamı yayınız."* (Tirmizi, Kıyamet, 57). Hadisin işaret ettiği üzere, fertlerin birbirine karşı sevgisiz, düşmanlık hissi besleyen, kin ve nefret duygularıyla dolu olan bir toplumda öncelikle dini duygular yara almış demektir. Yani, din ve kin aynı kalpte bir arada bulunmaz. Dini duyguların zayıfladığı bir toplumda ise ahlaklı, sağlam karakterli, saygılı insanların sayısı da oldukça azdır. İşte bundan dolayı kin, Peygamber tarafından hoş görülmediği gibi, kınanmış hatta dinen yasaklanmıştır. Müslümanın bu gibi kötü hasletlerden arınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Abdullah b. Amr'ın rivayet ettiğine göre; Peygamber'e; *"İnsanların en üstünü kimdir"* diye sorulduğunda, *"kalbi mahmum, doğru sözlü olan herkes"* diye mukabelede bulunmuştur. Ashab ise, *"doğru sözlünün ne anlama geldiğini biliyoruz ama mahmumu'l kalp ne demektir?"* diye sordu. Peygamber: *"Bu Allah'tan korkan tertemiz kalptir, içinde hiçbir günah, zulüm, kin ve haset yoktur."* (İbni Mace, Zühd, 24) buyurdu. Yahudi şairi Ka'b b. el-Eşref olayı bunun en güzel örneğidir, Hız. Peygamber, suçlu sabit olan kimsenin

affını isteyenleri reddetmiş, bu konuda hoşgörülü davranmamıştır. Hz. Peygamber: “Allah'a yemin olsun ki, hırsızlık yapan kızım Fâtıma da olsa onun elini keserdim.” buyurarak bu konudaki hassasiyetini aynı zamanda tahammül sınırını ve ölçüsünü göstermiştir;

3.2.3. Kul Hakkı

Hz. Peygamber, kul hakkı konusunda son derece titiz davranmış, kul hakkına tecavüzü yasaklamıştır; “Kim bir kul hakkı yemişse derhal o kardeşi ile helalleşsin. Çünkü kıyamet gününde ne dirhem ne dinar onu kurtaramaz. Böyle olunca o hak yiyen kişinin sevapları alınır o adama yüklenir. Eğer sevapları yoksa o hakkını yediği adamın günahları buna yüklenir”. (Buhari, Rikak, 48).

3.2.4. Cimrilik

İslam'ın hoş görmediği diğer bir husus cimrilik'tir. Kur'an'da bu konu ile ilgili birçok ayet geçmektedir; örneğin: “Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlere karşı cimrilik edenler, bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Hayır, o, kendileri için şerdir. Cimrilik ettikleri şey, kıyamet gününde boyunlarına dolacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'a aittir. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Ali-İmran, 3/180). Konu ile ilgili Peygamberin: “İki haslet vardır ki, bir müminde asla beraber bulunmaz: Cimrilik ve kötü ahlak.” sözü ile cimriliği de hoş görmediği açıkça ifade edilmektedir. Ahnef İbni Kays'tan rivayet edilen hadis: “Ben Rasüllullah ile beraber yürüyordum. O, Uhud dağına bakıyordu. Bir ara: ‘Evimde üç gece kalacak altınım olsun istemem. Ancak üzerimdeki birçok borç sebebiyle tek dinarı koruyabilir, geri kalanın da Allah'ın kullarına şöyle şöyle dağıtılmasını emrederdim’ dedi ve elleriyle önüne, sağına, soluna dağıtma işareti yaptı.” (Buhari, Zekât, 4; İstikraz,3; Bedu'l Halk, 6; İsti'zan,30; Rikak, 13 -14; Müslim, Zekât, 34, 992). Bu ifadeler, Peygamber'in dünya malına ciddi anlamda önem vermediğini daha net bir şekilde anlatmaktadır.

3.2.5. Öfke

Peygamberin hoş görmediği bir diğer husus, öfke konusudur. O, din ve hak uğruna olmayan, haksız yere ortaya çıkan öfkeyi tasvip etmemiş hoş karşılamamıştır. Örneğin; az ve öz bir amel öğrenmek isteyen sahabeye Peygamber: “Öfkelenme! Öfke şeytandandır. Şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş su ile söndürülür. Biriniz öfkelendiği zaman abdest alsın.” buyurması, ayrıca “Gerçek yiğit, güreşte rakibini yenen değil, öfkelendiği zaman öfkesine hâkim olandır.” (Buhari, Edeb, 102) hadisi, öfke tedavisine öncülük edecek kadar önemli bir kaynaktır. Konu ile ilgili diğer bir örnek olarak, yanında çekişen iki adamdaki birisinin yüzünün kızarıp damarlarının şiştiğinin görünce; “Ben öyle bir söz biliyorum ki, eğer şu adam: ‘euzü billahi mine'ş-şeytan’ sözünü söylerse gazabı diner.” (Müslim, Birr, 108) ifadesi vardır. Bu ifadeler ile ölçsüz öfkenin zararlı olduğunu dair önemli ipuçları veren Peygamber, böylece öfkeyi yenmenin yollarını anlatan tavsiyelerde bulunmuştur. Kur'an'da, ifade edilen: “Allah'tan hakkıyla korkanlar, bollukta ve darlıkta mallarını hayra harcayan, öfkelerine hâkim olan ve insanları affedenlerdir. Allah iyilik yapanları sever.” (Ali-İmran, 134) konuyla ilgili genel bir açıklama niteliği taşımaktadır. Konu ile ilgili diğer bir hadiste; “Bir Müslümanın, din kardeşini üç gün geceden fazla terk edip küs durması helal değildir; İki Müslüman karşılaşurlar biri bir tarafa öteki öbür tarafa döner. Hâlbuki o ikisinin en iyisi önce selam verendir.” (Buhari, Edep 62, İsti'zan 9, Müslim, Birr, 23- 26 Ebu Davud, Edep 47, Tirmizi, Birr, 21-24) ifadeleri vardır. Hadisten anlaşıldığı üzere, burada iki hususa dikkat çekilmektedir; ilki, Müslümanların birbirlerine uzun süreli küs kalmaması, bir diğeri ise selam vermemelerini Peygamberin hoş görmemesi. Her iki konu da açık bir şekilde günümüze ışık tutmaktadır.

3.2.6. Diğer Konular

Peygamber'in hoş görmediği, hatta kızdığı davranış biçimlerinden bir tanesi, kişinin kendisini ilgilendirmeyen konularda ısrarcı olmasıdır. Bir gün kaybolan develere ne yapılması gerektiği konusunda bir adam ısrarlı bir şekilde soru soruyor. Peygamber bu duruma kızarak “Sana ne ondan! Hayvanı, sahibi buluncaya kadar rahat bırak. O kendi kendine su içip otunu yiyebilir.” (Buhari, 3/73; Muslim, 1/ 50; Ahmed b. Hanbel, 1/ 233) diyerek uyarıyor. Kaldı ki, bu ısrarlar insana ek külfetler getirebileceği gibi, hoş gitmeyecek sonuçlar da doğurabiliyor. Ayrıca, soru sorma adabını ihlal ederek gereksiz ve çok soru soranlara da kızıyor.

Peygamberin tasvip etmediği bir diğer konu, her hangi meseleye yaklaşımda kolaylaştırıcılık prensibine riayet edilmemesidir. O'nun, konuyla ilgili bu meşhur hadisi en güzel örneklerdendir: “Kolaylaştırın,

Zorlaştırmayınız! Müjdeleyin! Nefret ettirmeyiniz!" (İbni Kesir, Sire, 4/194-195). Örneğin; namaz gibi ibadetlerde dahi, bıktırıcı olunmaması gerektiğini söyleyen Peygamber, cemaate çok uzun namaz kıldırın Mu' az b. Cebel'e üç defa "*Sen bıktırıcımısın ya Mu'az?*" (Buhari, Edep, 3/72) diyerek kızıyor ve cemaat içerisindeki yaşlı, zayıf hasta ve işi gücü olanların dikkate alınarak namaz kıldırılması gerektiğini öğütüyor.

4. SONUÇ

H. Peygamberin hoşgörü anlayışı ve İslâm tarihindeki hoşgörü uygulamalarından modern dünyanın alacağı dersler ve ibretler vardır. Müslümanları herhangi bir ayırma tâbi tutmadan hepsini bağınaz, savaştı ve müsamahasız olarak niteleyenlerin H. Peygamberin hayatını, faaliyetlerini ve İslâm tarihini iyi öğrenmeleri ve yorumlamaları gerekmektedir.

H. Peygamberin hayatı boyunca insanlığa karşı davranışlarındaki en temel düşüncelerden birisi hoşgörü anlayışı olmuştur. O, "*Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.*" (Nahl, 16/125) ayeti ışığında insanlara hoşgörülü yaklaşarak dini tebliğ etmiştir. Bu davete karşı insanların sert, katı ve kaba olmaları O'nu bu ilkeden vazgeçirmemiştir. Taif Seferi sırasında H. Peygamber'e karşı yapılan çirkin saldırı karşısında O'nun affedici tutumu ve bu kavmin helakine değil de ıslahına dua etmesi güzel bir örnektir.

H. Peygamber'in sevgi anlayışı merkezinde hoşgörü ve insan sevgisi vardı. O'nun kalbi şefkat, merhamet ve insan sevgisi ile dolu idi. Nitekim Allah, Kur'an'da O'nun hakkında şöyle buyuruyor: "*Ey Muhammed! Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*" (Enbiya, 21/107). H. Peygamber, "*Birbirinize sırt çevirmeyin. Birbirinizle çekişmeyin. Kardeş olun ey Allah'ın kulları!*" ve "*Sizden biriniz kendi nefsi için istediğini din kardeşi için istemedikçe gerçek mü'min olamaz.*" (İbni Hacer, Fethü'l- Bari, I/112) sözleri ile topluma güven, sevgi ve kardeşlik tohumlarını atmıştır. İnsanların sınıflandırılmasına karşı çıkan H. Peygamber, toplumda insanları cinslerine, renklerine, dillerine ve mali konularına göre ayırmamış, herkesi eşit görmüştür.

H. Peygamberin hoş görmediği ve tahammül sınırını aşan hususları kısaca şöyle özetleyebiliriz. İslam tebliğini engelleyenlere, açıktan haram işlenmesi, kavmiyetçilik ve asabiyet, ifrat ve tefrit, kul hakkına tecavüzü yasaklamış, cehalet, davranışlarda katılık, Kur'an emirlerine karşı gevşeklik gösterilmesi, ibadette eksiklik, iman ve ahlak konuları da eklenebilir.

Kur'an'da ifade edildiği üzere; "*Peygamber size ne tavsiye ettiyse onu alın, neyi yasakladıysa da ondan kaçın!*" (Haşr, 59/ 7) ve "*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*" (Ahzab, 33/21) ayetleri O'nun örnek biri olarak gönderildiğini ifade eden ayetlerdir. Yukarıda geçen ayet ve hadislerden yola çıkarak, Müslümanların, her konuda insanlara örnek olarak gönderilen bir peygambere sahip olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim Peygamber mirası olan sünnetine sahip çıkma, O'nun her konuda örnek alınması gerektiği algısından geçer. Yani, Peygamber'in hayatının her alanına dair örnek teşkil edilen, hoş görüşü, tutum ve davranışlarının uygulanması gerektiği kadar, O'nun, tasvip etmediği, hoş görmediği hususlar konusunu da aynı derece dikkate alma ihtiyacı duyulmalıdır. Hoşgörü Peygamberinin dini, sosyal ve ahlaki konularda hoş görmediği bazı hususların öğrenilmesi gene anlamda Müslümanların sünnet algısında yeni ufuklar açmaya yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

AHMED BİN HANBEL, Müsned, VI, 145.

ATÇEKEN, İ. H. (2006), İslam'da Hoşgörü ve H. Peygamber'in Hoşgörü Anlayışı, Ribat Dergisi, 16.

BUHARİ, Bedü'l Halk, 6; Cihat, 103; Edeb, 18, 62, 76, 81; İman, 4-5, 34; İstikraz, 3; İsti'zan, 9, 14, 30; Libas, 29; Meğâzî 79; Rikak, 13-14, 26; Vesâya, 16; Zekât, 4, 50.

EBU DAVUD, Cihad, 3, 155; Edep, 47; Haraç, 24/ 3015; Libas, 13; Salat,1/391; Sünen, 201.

GAZALİ, (2017), İhya'u Ulum'id-Din, 4.cilt. Semerkand Yayınları.

IRAKİ, Tahricü'l ahadis'il-İhya, 1/42

İBN-İ HACER, Fethu'l Bari, I, 112

İBN-İ KESİR, Sire, 4/194-195, Tefsiru'l Kur'anü'l Azim, II, 153,

İBN-İ MACE, Sünen, Edeb, 3 (Hadis no: 3665), Zühd, 24

MÜSLİM, Birr, 12, 23- 26, 107-108, İman, 64-65; Misafirin, 74; Selam, 15 (Hadis no: 21), Tevbe, 53; Zekât, 34, 992

NESAİ, Siyam, 3/120

SARIÇAM, İ. ve ERŞAHİN, S. (2018), İslam Medeniyet Tarihi, TDV.

TABERİ, 3/ 189

TEGABUN, 64/14

TİRMİZİ, Birr, 21-24; İman, 13; Kıyamet, 53.

YAVUZ, A. F. (1979), Ahlak Hadisleri, Sönmez Neşriyat, İstanbul.